

**ДО ПРОБЛЕМИ ЗБЕРЕЖЕННЯ
ТРАДИЦІЙНОЇ КАЛЕНДАРНОЇ ЗВИЧАЄВО-ОБРЯДОВОЇ
КУЛЬТУРИ УКРАЇНЦІВ НА СЛОБОЖАНЩИНІ
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ФОЛЬКЛОРНО-ЕТНОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ)**

Наталія Стішова

**ON THE PROBLEM OF PRESERVING
THE TRADITIONAL CALENDAR, CUSTOMS AND RITUAL CULTURE
OF UKRAINIANS IN SLOBOZHANSHTCHYNA
(BASED ON MATERIALS OF FOLKLORE
AND ETHNOGRAPHIC RESEARCH)**

Nataliia Stishova

Relevance. *The study is devoted to the preservation of the traditional customs and ritual culture of calendar holidays of Ukrainians of Slobozhanshchyna in the conditions of globalization and challenges of the present. Nowadays, when large-scale Russian aggression against Ukraine continues, the preservation of national heritage as a marker of Ukrainian identity acquires special importance. This problem for modern society is extremely relevant and especially significant during the Russian-Ukrainian war.*

The aim of the research was to study the traditional calendar, customs and ritual culture of the Slobozhans based on written and archival sources, scientific works and materials of their own field notes recorded from respondents in the Donetsk and Kharkiv regions, as well as to determine the state of preservation of the traditional customs and ritual culture of calendar holidays of Ukrainians in the Slobozhan region.

Methods. *The presented work is based on the principles of scientific knowledge, applying general scientific methods – historicism, generalization, a systematic approach to comprehensive study. At the same time, the empirical-theoretical method was used to highlight a reliable analysis of the topic in a single semantic whole, and the methods of direct observation, interviewing and audio recording of field ethnographic material were used to clarify the current state of calendar rituals in the studied historical and ethnographic region.*

Results. *The state of preservation of the festive customs and ritual culture of the Slobozhans (temple holidays, memorial motifs, entertainment and game traditions) is analyzed, and common and distinctive features are presented in comparison with other regions of Ukraine. The value of the research conducted in the regions of Slobozhanshchyna lies in the authenticity and reliability of the records, which are an important source for a wide range of ethnologists and folklorists. The materials of the folklore and ethnographic expedition are placed in the fundamental multi-volume work «Ethnographic Image of Modern Ukraine» and «Ethnographic Image of Ukrainians Abroad», periodicals, collections of scientific works, etc.*

Conclusions. *Therefore, the customs and rituals of the calendar holidays of Slobozhanshchyna are the best heritage of the national culture that the people have cherished for centuries. However, studying the customs and rituals of Slobozhanshchyna, we came to the conclusion that its archaic layer (i.e., ancient forms) has not been sufficiently preserved in the region. The memories of the respondents were mainly based on the traditions of previous generations of the family. Rarely did anyone personally participate in the rituals or adhere to ancient traditions. However, a certain customs and rituals culture exists to this day. The rich and valuable folklore and ethnographic material collected by us in the Donetsk and Kharkiv regions of Ukraine is important for presenting the national identity of the region, complements the treasury of the customs and rituals of the Slobozhans, and demonstrates the commonality of traditions of a single people. We hope that the folklore and ethnographic material*

we have collected, in addition to its undeniable value as an important scientific source, will continue to have applied significance, in particular when compiling ethnographic and linguistic atlases, various thematic works, and when preparing lecture courses for students and postgraduates.

Keywords: *calendar holidays, customs and rituals, traditional culture, identity, Slobozhanshchyna, Ukraine.*

Традиційна календарна звичаєво-обрядова культура – невичерпна скарбниця історичної пам'яті певного етносу. Упродовж тисячоліть свого формування вона увібрала найістотніші риси культурного, соціального, економічного життя народу, відобразила його громадських устрій, сімейно-побутові стосунки, специфіку уявного мислення, моральні цінності. З календарем пов'язані свята, які відображають різні історичні нашарування, культурні контакти, взаємовпливи. У святах переплелися релігійні, побутові, розважальні звичаї, які не просто співіснують, а створюють єдине нерозривне ціле. Водночас, як зазначає видатний вчений сучасності О. Курочкін, свята й обряди належать до тих компонентів культури, що характеризуються відносною незалежністю від формаційних зрушень у розвитку людства. Незважаючи на цю «автономність», вони несуть на собі прикмети певного часу, по-своєму відображають загальні тенденції цивілізаційного прогресу, реагують на запити відповідного часу і середовища (Курочкін 2022, с. 4).

В умовах сьогодення, коли триває широкомасштабна агресія росії проти України, набуває особливого значення збереження національної спадщини як маркера української ідентичності. Ця проблема для сучасного суспільства є надзвичайно актуальною та надто вагомою під час екзистенційної для українського народу війни. Зазначене спонукає до представлення та подальшого дослідження духовної культури українців Слобожанщини.

Метою цієї наукової розвідки стало вивчення традиційної календарної звичаєво-обрядової культури слобожан. Представлена робота ґрунтується на принципах наукового пізнання, застосовуючи загальнонаукові методи історизму, узагальнення, системний підхід до комплексного вивчення. Водночас використано емпірично-теоретичний метод для висвітлення достовірного аналізу теми в єдиному смисловому цілому. Джерельну базу дослідження склали експедиційні матеріали, зібрані в Донецькій і Харківській областях.

Історико-етнографічний регіон Слобожанщина (рідше Слобідщина) охоплює територію України: Харківську область, південно-східну частину Сумської області (Недригалівський, Білопільський, Сумський, Лебединський, Краснопільський, Тростянецький, Охтирський, Великописарівський райони), більшу частину Луганської області (Троїцький, Сватівський, Білокуракинський, Новопсковський, Марківський, Кремінський, Старобільський, Новоайдарський, Біловодський, Міловський, Станично-Луганський райони) і невелику частину кількох північних районів Донецької (Лиманський, Слов'янський, Олександрівський, Бахмутський райони), північно-східні райони Дніпропетровської області, схід Полтавської (Чутівський район) та частину, що входить до суміжних областей рф (південь Курщини, південно-західну частину Белгородщини й південно-східну частину Воронежчини) (Рендюк 2025, с. 45; Сушко 2005). Наявний польовий матеріал дозволив розглянути територію Слобожанщини лише в межах кордонів України.

Освоєння Слобожанщини розпочалося із середини XVII ст., у період колонізаційного руху українського народу на схід, переважно переселенцями з Правобережної України (перша міграційна хвиля), а також із Лівобережжя (Гетьманщини) (Багалій 1993), котрі отримували від уряду певні пільги – слободи або поселення на «слободах». У кінці XVII ст. на Слобожанщині виникло й кілька російських сіл (околиця Харкова та Чугуєва), які становили незначну частину з усього населення цього регіону. Досліджувана територія заселялася кількома міграційними хвилями (1711 та 1715 рр.) й остаточно сформувалася наприкінці XVIII – на початку XIX ст. (Скляр 2008, с. 64–68). Російська хвиля переселення незначна. На думку М. Сумцова, заселення краю відбулося пізніше й це були переважно служилі або ратні люди. Цю думку свого часу підтримав дослідник історії Слобідської України Д. Багалій, який переконливо довів, що, порівняно з українською, великоросійська частина заселення краю була незначною й невеликою (Багалій 1991, с. 23). М. Сумцов наводить офіційні статистичні дані перепису 1897 р. про національний склад населення регіону, які однозначно свідчать про переважання в Харківській губернії українців: усього населення становило 2492316 осіб, із них українців 2009411 (Сумцов 2002, с. 18–19). Домінуючим і найчисельнішим етносом від часів формування Слобідської України й донині був і залишається український. Відтак, населення Слобожанщини формувалося з різних етнографічних груп українського народу, що в подальшому помітно вплинуло на розвиток як матеріальної, так і духовної культури жителів краю.

Слобожанщина та слобожани завжди були в полі зору науковців і привертали увагу етнологів, фольклористів, лінгвістів, істориків, антропологів, картографів, археологів та ін. Першим історико-етнографічним дослідженням, що дійшло до наших днів, можна вважати працю французького військового інженера-картографа Гійома Левассера де Боплана «Опис України» (1648–1650). Книга вміщує як матеріал про природу України, становище та побут селян, класову боротьбу, так і опис обрядів і звичаїв, зокрема весілля, храмування, залицання дівчат до парубків та ін. Наведені Г. Бопланом цікаві факти ще раз свідчать про давні й оригінальні традиції, що склалися впродовж багатьох століть і відбили своєрідність етнічної культури українського народу (Боплан 1832). До кінця XVIII ст. тривав первинний процес накопичення етнографічних відомостей, що становив інтерес для вивчення української минувшини, світогляду давніх слов'ян. Було здійснено спробу узагальнити зібраний матеріал у розвідці Н. Загоровського «Топографическое описание Харьковського намесничества» (1788 р.) і в книжці капітана Мочульського «Военно-статистическое обозрение Харьковской губернии» (1850 р.) (Мочульский 1850).

Період кінця XVIII ст. – початку XX ст. характеризувався значним поживленням національно-культурного руху в Україні. У першій половині XIX ст. Слобожанщина стала центром розвитку загальноукраїнської освіти, науки та культури, що було зумовлено активізацією збирацької роботи, систематизацією накопичених матеріалів і їх опублікуванням. Саме цей період часто називали «першою хвилею науково-просвітницького руху в Україні», а етнографію – як важливу частину українознавчого циклу дисциплін, яка стає невід'ємним складником культурного відродження української нації.

У XIX – на початку XX століття Слобожанщину досліджували такі видатні вчені етологи та фольклористи, як Д. Багалій «Історія Слобідської України» (Багалій 1993), В. Іванов «Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Старобельский уезд», «Современная деревня в Харьковской губернии» (Іванов 1898), П. Іванов «Жизнь и поверья крестьян Купянского уезда Харьковского уезда Харьковской губернии» (Іванов 1898), І. Манжура «Сказки, пословицы и т.п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях» (Манжура 1890), В. Милорадович «Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 гг.» (Милорадович 1897) І. Срезневський «Запорожская старина» (Срезневський 1833), В. Пассек «Путевые записки Вадима» (Харьковских губернских ведомостях) (Пассек 1834), О. Потєбня «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (1865) (Потєбня 1865), М. Сумцов «Слобожане» (Сумцов 2002), П. Чубинський «Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-русский край» (Чубинський 2008, 2010, 2011) та ін.

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. XIX ст. етнографічне дослідження Слобожанщини відновилося після заборон російського уряду. Українські науковці розпочали вивчати матеріальну та духовну культуру населення краю. Значну роль у їх студюванні відіграла творча діяльність відомого вченого І. Срезневського, який зібрав матеріал, систематизував і підготував до друку. У 1833 р. результати роботи вченого було опубліковано в друкарні Харківського університету під назвою «Запорожская старина» (загалом 6 частин) (Срезневский 1833). Праця мала важливе значення в подальших дослідженнях культури та побуту Слобідської України. Значний внесок у етнографічне вивчення цього краю здійснив учений В. Пассек. У своїй книзі «Путевые записки Вадима» (1934) (Пассек 1834) він особливу увагу приділив історико-етнографічному опису Слобідської України. Праця мала окремий розділ під назвою «Украина», у якому висвітлено матеріальну й духовну культуру українців. Зокрема, автором розміщено низку розвідок про Різдво, де найбільшу увагу приділено колядкам і щедрівкам, а також про купальські пісні. У 1838 р. у «Харьковских губернских ведомостях» В. Пассеком за матеріалами досліджень було опубліковано маловідому статтю «Быт и обычаи», у якій представлено матеріальну та звичаєво-обрядову культуру слобожан (житло, одяг, побут, харчування, календар, промисли та ремесла тощо) (Стішова 2017).

У другій половині XIX ст. видатний український мовознавець, етнограф, фольклорист О. Потєбня видав наукову працю з етнографії «О мифическом значении некоторых обрядов и поверий» (Потєбня 1865), у якій зібрано значну кількість матеріалу про Різдвяні свята, про купальські звичаї, про повір'я тощо. Цінними є також роботи фольклористичного змісту «Объяснения малорусских и сродных народных песен» у 2-х томах, перший із яких приурочений веснянкам, а другий – колядкам (Потєбня 1883, 1887).

Одним із перших розпочав створення узагальнювальних народознавчих праць видатний український учений П. Чубинський, ініціюючи дослідження в межах усіх етнічних земель української духовної, матеріальної та соціонормативної культури тощо. Учений був організатором у проведенні масштабної експедиції в Південно-Західний край із метою етнографічного та статис-

тичного опису цього регіону. Матеріали досліджень увійшли до семитомного видання «Труды этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русский край» (1872–1878 pp.), яке є цінним джерелом для комплексного вивчення історії, культури, побуту українського етносу та народів порубіжжя для кількох поколінь дослідників і визнане видатним явищем в історії етнографії та відзначене Золотою медаллю Міжнародного географічного конгресу в Парижі (1875). У третьому томі праці «Календар народних звичаїв та обрядів із відповідними піснями» подано систематизований П. Чубинським розлогіий матеріал, що висвітлює річний народний календар українського селянина різних регіонів. Дослідник висловлює думку про те, що давня й добре розвинута календарно-обрядова культура народу – це не є винятково ознакою його релігійності, а скоріше «якоюсь художньою обстановкою життя»; і що деякі її елементи зберігаються й при вищому розвитку культури. Вагомий науковий доробок має істотне значення для сучасного дослідника. Зважаючи на важливість цього видання, в Інституті мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України впродовж 2008–2011 pp. було перевидано семитомну працю (Труды 2008, 2010, 2011). Це багатотомне видання має продовження, але вже сучасного зрізу української етнокультури, яка була започаткована в 2005 році академіком НАН України Г. Скрипник як науковий проєкт «Шляхами П. Чубинського», із метою оновлення й розширення джерельної бази української науки та створення масштабного фактографічного фонду польових матеріалів для порівняльних студій, що репрезентують етнокультуру українців материкової держави та зарубіжжя сьогодення. Упродовж 2016–2025 pp. Інститутом мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України підготовлено й опубліковано 12 томів унікального колективного етнографічного фундаментального корпусу експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів – «Етнографічний образ сучасної України» та «Етнографічний образ українців зарубіжжя», зокрема у шостому томі «Етнографічного образу сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів. Календарна обрядовість» представлена українська календарна звичаєво-обрядова культура слобожан (Етнографічний 2016).

Цінними є результати досліджень проведених Петром та Василем Івановими, котрі черпали матеріал, живучи в середовищі кількох Харківських місцевостей. М. Сумцов зазначив: «Харківщина велика, а розвідок про неї мало. Якось пощастило двом повітам, Куп'янському та Старобільському, позаяк тут здавна працює добродій Петро Іванов і його численні співробітники з учительства ...» (Сумцов 2002, с. 8). У збірках етнографічних відомостей із південної Слобожанщини (сучасна Харківщина, Луганщина) для нашого дослідження цікавими є записи щодо світоглядних уявлень і поминальної звичаєвості календарних свят. Відомий харківський етнограф М. Сумцов у своєму історико-етнографічному дослідженні «Слобожане» (1918), яку І. Шилов назвав «енциклопедією Слобожанщини», описав усе життя слобожанина та його краю з усілякими подробицями щоденного побуту впродовж тривікової історії Слобідської України: устрій, заняття, промисли, торгівлю, правознавство, повсякденне життя, святкові дні, народження та смерть, як одягалися тогочасні люди, де мешкали, чим харчувалися та ін. Важливою для висвітлення заявленої теми є також праця М. Сумцова «Символіка слов'янських обрядів», яка містить матеріали щодо календарної обрядовості та дохристиянського світогляду українців. Учений підтримував висновки: «про обожнювання сил і явищ навколишнього світу» як суттєву особливість «стародавнього народного світобачення»; вшановування сонця давніми слов'янами. Дослідник зауважував, що звичаї, обряди, світоглядні уявлення, незважаючи на їх переміщення з раннього етапу розвитку культури до пізнішого, все-таки залишаються живими свідченнями та пам'яткою минулого (Стішова 2017, с. 12).

Наприкінці 20-х років ХХ ст. можливості для національно-культурного розвитку значно погіршилися. У цей період у науці відбувалися активні «пошуки» форм і засобів для виконання ідеологічних замовлень, що передбачало оспівування радянської дійсності та возвеличення «вождя» народу. Протягом кількох десятиріч тогочасний уряд цілеспрямовано винищував інтелектуальний потенціал України. Лише з 1942 р. в Інституті мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського, а надто з відкриттям у 1944 р. відділу етнографії відбувається поновлення наукової роботи та накопичення польового етнографічного матеріалу.

Упродовж останніх десятиліть історико-етнографічний регіон Слобожанщину активно обстежували, вивчали його матеріальну культуру, народну медицину, родинну та календарну обрядовість і здійснювали фольклорні записи ряд дослідників. Такі наукові осмислення звичаєво-обрядової культури регіону належать відомим сучасним ученим: Л. Артюх, Г. Бондаренко, В. Борисенко, О. Боряк, Н. Гаврилюк, Г. Захарченко, О. Курочкину, О. Ліманській, О. Пеньковій, Г. Скрипник, В. Скляру, Н. Стішовій, В. Сушко, С. Швидкому та ін.

Однак традиційна звичаєво-обрядова культура українського населення Слобожанщини, зо-

крема календарна обрядовість, потребує подальшого вивчення. Слобожанщину досліджували та й надалі продовжують студіювати етнологи й фольклористи України. Варто зазначити, що у 2003 році вченими-народознавцями Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України було проведено тривалу фольклорно-етнографічну експедицію на Слобожанщину. Дослідники працювали в Донецькій (села Тетянівка, Богородичне, Олександрівка, Долина – Слов'янський район; села Кримки, Рубці, Дробішево – Краснолиманський район; с. Миньківка – Артемівський район) та Харківській областях (села Довгеньке, Капітолівка, Студенок, Діброва, Яремівка – Ізюмський район). Під час проведення досліджень із-поміж багатьох аспектів етнокультури зафіксовано досить цікавий матеріал із календарної, весільної та родинно-побутової обрядовості, а також здійснено фольклорні записи. Матеріали проведених досліджень опрацьовано, систематизовано та передано до відділу «Архівні наукові фонди рукописів та фонозаписів» Інституту, а також представлено в наукових публікаціях колективних праць, зокрема у різних томах корпусу фольклорно-етнографічних матеріалів «Етнографічний образ сучасної України», періодичних фахових виданнях, збірниках наукових праць та ін.

Нами було поставлено мету – зібрати від респондентів матеріал щодо звичаєво-обрядової культури календарних свят (зокрема осіннього циклу, найменш дослідженого в етнографічній науці), проаналізувати ступінь збереженості народної традиційної культури на зазначеній території, а також віднайти спільності та відмінності з іншими регіонами України. Вважаємо, що звичаєво-обрядова культура осіннього циклу календарних свят не привертала до себе належної уваги дослідників через свою, як здається на перший погляд, одноманітність. Про що відзначає український етнолог кінця XIX – початку XX ст. проф. З. Кузеля: «Звичаї і обряди осіннього циклу не виявляють такого багатства й такої різноманітності, як попередні цикли. Вони найбільше пов'язані з церковними обрядами і пройняті християнським впливом. Майже виключно групуються вони коло церковних свят ...» (Кузеля 1908, с. 35).

Календарна обрядовість осіннього циклу, на рівні з річним, найбагатша на храмові свята («храми»), які здебільшого мають характер канонічних церковних обрядів. До них у народній уяві приурочувалися ті чи інші звичаї, обряди, прикмети тощо. Храмове свято – це визначна подія в селі, селищі, містечку. Воно прирівнюється до найбільших – дванадесятих свят (Покрови, Різдва, Благовіщення, Великодня, Трійці та ін.). Зазвичай готуються до нього заздалегідь і святкують один день, на відміну від інших регіонів України (від 3-х днів до одного тижня), як скажімо на Звенигородщині (Кримський 1928, с. 193–194). Традиційно в храмовий день одягаються в чисте та йдуть до церкви, оселя та подвір'я мають бути прибраними, корм для худоби заготовленим. Після завершення святкового Богослужіння на церковному подвір'ї влаштовують обід (їжу готують і зносять жителі села), на який запрошують усіх присутніх. Обов'язково готували «канун» (рис і солодка вода), щоб пом'янути померлих. Ушанування предків є невід'ємним атрибутом храмового свята по всій Україні. Існувало повір'я, що коли довго не було дощу, то в с. Олександрівка, Слав'янського району: «На «храм» і в поле ходили», – розповідає Фросина Маслова, «Збиралися біля церкви з хоругвами, попереду з іконою. Так посвятили, ідуть з поля і дощик іде» (Ф. 14-5: Інститут, 2003). Такий звичай характерний і для інших регіонів України.

На Слобожанщині до осіннього циклу календарних свят належать: Маковія (1 серпня) – його і вважають межею між літом та осінню, Спаса (6 серпня), Успіння Пресвятої Богородиці (15 серпня), Головосіка (29 серпня), Семена (1 вересня), Михайлове чудо (5 вересня), Різдво Богородиці (8 вересня), Здвиження (14 вересня), Івана Богослова (26 вересня), Покрова (1 жовтня), Дмитра (24 жовтня), Параскеви П'ятниці (28 жовтня), Кузьми-Дем'яна (1 листопада), Михайла (8 листопада), Пилипівка (15 листопада), Введення (21 листопада), Андрія (30 листопада). Цим святам на Слобожанщині, як і повсюди в Україні, притаманні свої особливості. У зазначеному регіоні побутують бувальщини, які пов'язані із застереженнями і заборонами. На Спаса застерігали, якщо в кого дитина маленькою померла, то не можна яблука їсти: «Тамочки Господь роздає всім діткам яблука, а тобі нема – твоє мама з'їла» (Ф. 14-5: Інститут 2003). Віддавна повсюди в Україні на Головосіка заборонялося будь-що різати, стинати, а відповідно борщ варити, через його червоний колір. У народі вважали гріхом працювати в п'ятницю, зокрема виконувати всі жіночі роботи – прости, шити, золити білизну та ін. По всій території України, також і на Слобожанщині, були поширені вірування, перекази, оповідання, у яких зображалося, як св. П'ятниця карає за її нешанування. На Михайлове чудо не дозволялися (переважно до обіду) чоловічі роботи, передовсім пов'язані із землеробством: «... Один чоловік іде, а інший йому: «Кум, куди ти їдеш? – Та їду нивку орати». – Та сьогодні ж Михайлове чудо! – Та й шо, я зораю пів нивки, та й буде чудо. Та й виїхав у поле, став знімати борону, та як одяг на шию, так і ходив до обіду поки люди з церкви йшли» (Ф. 14-5: Інститут 2003). На

Здвиження – не можна ходити до лісу чи в садок, через скупчення – жаб, вужів, гадюк. Пані Лідія Соколова згадує: «На Воздвиження змії злазяться. Ну це був випадок, то вже і я знаю, то і мені було. Була я пацанкою і дров тоді було дуже мало і носили нав'язками. Собираєм палочок. Прибігає кума мамина та й каже: «Кума йдьомте на жолуді». Вітер такий, а мама каже: «Та сьогодні Воздвиження, куда ж іти в ліс? Та нічого кума, люди побігли та й ми побіжимо. Ну і я з ними, я бистро собіраю жолуді, груші (дичку)». Пішли, а воно вітер і люди вже пройшли, пособіралі. «Ой, кума гляньте, он жолуді які великі, а шо ж таке шо їх не собіралі. Коли мама глянула, а там пеньок здоровий і вони там лежать (змії) на сонечку гріються». Ой кума, мама каже, давайте тікати. А кума, та ми їх счас попроганяємо. Та почали палицями кидать. Одна одній передаємо, а змія то на один бік, то на другий, та й ховається, так усі поховалися, а одна лежить, раз перевернеться, другий перевернеться, а кума все кидає, а змія все перевертається. Видно главарь. Тоді як пригане, і як почала за нами гнаться. Ми мішки покидали, кричали не своїм голосом, а покойний вже Іван Іванович, лісник, їхав на коняці, чув шо кричимо так, то він її і вбив. А так би кому на шию почепилася. Це лічно мені було таке» (Ф. 14-5: Інститут 2003). Таких переказів зафіксовано по всій Україні дуже багато.

Виражені також передбачення щодо погоди (на Покрову: як повіє вітер південний – тепла зима буде, як північний – холодна) і майбутнього врожаю (на Андрія: до схід сонця вибігали на двір і вирізували гілочку з вишні та ставили у воду й спостерігали, чия перша розквітне протягом 10 днів – та й заміж перша вийде (Ф. 14-5: Інститут 2003), або ж до гілочок прив'язували папірці із надписом тієї городини, яку планували садити, і та, що перша зацвіте, – сповіщала про багатий врожай відповідної культури). Останнє свято (Андрія) у досліджуваному регіоні не має такої колоритності в обрядовості («Кусання калети», дівочі ворожіння про долю) на відміну від інших регіонів України (Рівненського, Житомирського, Київського Полісся, Полтавщини та ін.). Ідентичні гадання відбувалися на Слобожанщині перед Новим роком (за старим стилем): кидали чоботи через хату – куди носком впаде – із того боку судженого чекати; слухали звідкіля собака загавкає – туди дівчина піде заміж; запускали півня в хату – до чого першого підійде та почне дзюбати – таке заняття матиме майбутній господар; ворожили перед дзеркалом про судженого тощо.

Неабияке місце в календарних святах осіннього циклу належить молодіжним розвагам, гулянням (вулиці, досвітки, вечорниці), що супроводжувалися піснями, музиками, танцями. До молодіжних гуртів допускалися особи переважно одного віку (молодші збиралися з молодшими, а старші – зі старшими). Тих дівчат, котрі пересиділи свій вік, називали «старими дівами». Їх неохоче приймала молодь до себе, а тому вони були переважно з вдовами та самотніми. На засиджену дівчину казали: «Це вже ріпа на висадці» (Ф. 14-5: Інститут 2003). На вечорниці дівчата збиралися в жінки, яку називали «пані-матка», або ж у старших людей, котрі не мали дітей. Там пряли, ткали, вишивали рушники, мички микали та, звичайно, розважались. Засиджувалися вони там до ночі, а то й до ранку (досвітки). До дівочого гурту долучалися хлопці з музикою – грали на скрипці, гармошці, балалайці. Збиралися на такі посиденьки не щодня, а лише перед неділею, або ж перед святами. На останні дівчата в складчину варили вечерю, зносили хто що мав. За те, що жінка надавала їм приміщення для вечорниць, дівчата по черзі розраховувалися з нею хлібиною. Така форма молодіжних розваг давала змогу оцінити людину в усіх її проявах. Вечорниці мали значний вплив на моральне виховання молоді. Це була своєрідна школа підготовки дівчат і хлопців до серйозних стосунків, а відтак і до сімейного життя. Шлюбні традиції пов'язували з певними календарними святами (Успіння, Різдва Богородиці, Покрова, Дмитра), до яких у римованій формі створювали відповідні примовки: «Прийшла Перша Пречиста – носить женихів нечиста», «Прийде Покрова – зареве дівка, як корова», «До Дмитра дівка хитра, а після Дмитра, хоч за старця, аби ряду не остаться». Традиційно після Другої Пречистої до Покрови засилали сватів, а після Покрови до Пилипівчаних запус – справляли весілля. Народна традиція «Пилипівчаних заговин» поширена по всій території України й проводилася вона перед Різдвяним постом, або «Пилипівкою», проте назва регіонально різнилася. Скажімо, як «Заговини» – відомі на Слобожанщині (Харківщина, Луганщина, Сумщина), а «Пущення», або «Пилипівчани запусти», – у центральних регіонах України та в Галичині. За своїм значенням вони близькі до весняних Масниць (Сиропусний тиждень перед Великим постом). Цього дня проводили показове дійство – обряд «вчепити колодку», або «чіпляти колодку», «в'язати колодку», «справляти колодку» (східні райони України), пов'язаний зі шлюбом. Учасниками цього обряду була нещодавно одружена або неодружена молодь. Символ «колодки» – стрічка або жмут різнокольорових стрічок, які в'язали парубкові на руку, а на Сумщині жартівники тягли справжню колоду. На Сході України «колодку» чіпляли батькам

(батькові за сина, матері за доньку), які мали неодружених дітей. Ті особи, кому «почеплено колодку», мали всіх почастивати. Знаючи про цей звичай, заздалегідь готувалися до прийому таких гостей. Ці давні обрядодії мали не лише розважально-ігрові елементи календарно-святкової обрядовості, а й виховували в молоді позитивні морально-естетичні цінності.

Варто акцентувати і на осінніх поминальних суботах на Слобожанщині, які раніше і нині відбувалися тричі в зазначеному сезоні (на Дмитра, Кузьми-Дем'яна, Михайла). Звичаї Дмитрової суботи найповніше збережені на Харківщині. Все ж найбільші вшанування померлих відбуваються перед Трійцею та на Проводи (тиждень після Великодня).

Основною знаковою дією вшанування померлих є ритуальне споживання їжі. Головною стравою поминального обіду був і залишається «канун» («коливо», а рідше – «кутя»). Його вживали із спільної миски, тричі зачерпнувши ложкою. Кануном називалася страва, приготовлена з промитого та відвареного рису, приправлена підсолдженою водою та прикрашена вишнями (пізніше цукерками). Наприкінці XIX ст. основним поминальним продуктом був мед чи то у чистому вигляді, чи то як основа страв. Значення меду як засобу зв'язку між світами неодноразово розглядали сучасні вчені (Борисенко 2000, с. 180). На початку XX ст. на Дмитрівську поминальну суботу мед носили і на кладовище. У роки перед Другою світовою війною на Слобожанщині «канун» варили з ячмінної або ж пшеничної крупи, яку засолоджували переважно відваром із цукрових буряків, а медом – рідше (Ф. 14-5: Інститут 2003). Упродовж XX ст. мед частково витіснено цукровим сиропом. Можливо, термін «канун» як ритуальна поминальна страва поширено в народі з церковної термінології наприкінці XIX ст., де кануном називали стіл для поминальних пожертв. Окрім ритуальної страви, на вшанувальний поминальний обід готували також борщ, «молошне», кисіль або «узвар», пироги, а також роздаткову випічку (всім із собою давали парну кількість пирогів та іншого обрядового печива – коржик з маком або медом). Із свідчень інформаторів, «раніше» вживання «міцних» напоїв на поминальних обідах було недопустимим, хоча в своїй праці В. Гнатюк фіксує інші дані, які свідчать, що на початку XX ст. було широке вживання міцних напоїв (Гнатюк 1912, с. 420). Вшановуючи померлих, казали: «Царство небесне (називали ім'я)!». Саме такі обрядодії селянина-хлібороба здійснювалися з метою задобрити, скласти подяку родичам-заступникам, усім пращурам, щоб вони і з того світу опікувалися живими, а також несуть на собі навантаження стану переходу, межового стану природи.

Звісно, на Слобожанщині, як і по всій Україні, найбільшими та найшанованішими святами залишаються Великдень і Різдво. Головним атрибутом Великодня є паска та писанки. Найбільшого поширення в регіоні мали такі орнаменти для писанок: безкінечник, рак, грабельки, соняшник, півень, гребінь, сорококлінці, квітка, сосна тощо. Серед інших поширених на Слобожанщині орнаментів назвемо, зокрема березівник, 96 клинців, метелики (Біняшевський 1968, с. 45, 85, 86). Головним атрибутом Різдва є кутя та узвар. На Слобожанщині на святковий різдвяний стіл клали сіно, накривали чистою скатертиною, на яку ставили страви й обов'язково мала стояти воскова свічка. І звісно, характерною особливістю свята були колядки (на Різдво) та щедрівки (на Новий рік).

Отже, звичаєво-обрядова культура календарних свят, які вміщують у собі господарські періоди, храмові свята, поминальні мотиви, а також розважально-ігрові традиції, зафіксовані на Слобожанщині, органічно пов'язані із загальноукраїнською культурною цілісністю. Аналізований матеріал – це краще надбання національної культури, яку народ плекав протягом століть. Однак, досліджуючи звичаєво-обрядову культуру Слобожанщини, ми дійшли висновку, що її архаїчний пласт (ідеться про давні форми) в регіоні збережений недостатньо. Спогади респондентів переважно спиралися на перекази батьків або ж дідусів і бабусь. Рідко хто особисто брав участь в обрядодіях, дотримувався давніх традицій. Однак певна звичаєво-обрядова культура існує і донині. Зібраний нами багатий і цінний фольклорно-етнографічний матеріал у зазначених областях України є важливим для представлення національної ідентичності регіону, доповнює скарбницю звичаєво-обрядової культури слобожан і демонструє спільність традицій єдиного народу.

Список джерел та літератури

- БАГАЛІЙ, Д., 1993, Історія Слобідської України. Х.: Дельта.
 БІНЯШЕВСЬКИЙ, Е., 1968, Українські писанки. К.: Мистецтво, 45, 85, 86.
 БОПЛАН, Л., 1832, Описание Украины. Перевод с французького. СПб.: В Тип. Карла Крайя.

- БОРИСЕНКО, В., 2000, Традиції і життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. К.: Унісерв.
- ГНАТЮК, В., 1912, Похоронні звичаї й обряди. Етнографічний збірник. Львів, Т. XXXI–XXXII, 131–424.
- ЕТНОГРАФІЧНИЙ образ сучасної України. Корпус експедиційних фольклорно-етнографічних матеріалів, 2016, Календарна обрядовість. Т. 6. Голов. редактор Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України.
- ИВАНОВ, В., 1898, Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии. Старобельский уезд. Очерк по этнографии края. Под ред В. В. Иванова. Х., Т. 1.
- КРИМСЬКИЙ, Аг., 1928, Звиногородщина з погляду етнографічного та діалектологічного. К., Ч. 1, 193–194.
- КУЗЕЛЯ, З., 1908, Вірування українського народу. К.
- КУРОЧКІН, О., 2022, Різдвяний вертеп: шляхи історичної трансформації. К.: Вид-во Ліра-К.
- МАНЖУРА, И., 1890, Сказки, пословицы и т. п., записанные в Екатеринославской и Харьковской губерниях. Сб. Харьковск. истор.-филол. общ. Х., Т. 2.
- МИЛОРАДОВИЧ, В., 1897, Народные обряды и песни Лубенского уезда Полтавской губернии, записанные в 1888–1895 гг. Сб. ХИФО. Х., Т. 10.
- МОЧУЛЬСКИЙ, 1850, Военно-статистическое обозрение Харьковской губернии.
- ПАССЕК, В., 1834, Путевые записки, Вадима. М., 113–155.
- ПОТЕБНЯ, А., 1883, 1887, Объяснения малорусских и сродных народных песен. Т. 1. Варшава; Т. 2. Варшава.
- ПОТЕБНЯ, А., 1865, О мифическом значении некоторых обрядов и поверий. Х.
- РЕНДЮК, Т., 2025, Етнокультурний чинник формування та збереження ідентичності населення українсько-російського пограниччя: історико-етнографічні аспекти (на прикладі Слобожанщини). Матеріали до української етнології. Вип. 24(27), 42–55.
- СКЛЯР, В., 2008, Етнічний склад населення України 1959–1989 рр.: етномовні наслідки російщення. К.: Вид. центр «Просвіта».
- СРЕЗНЕВСКИЙ, И., 1833, Запорожская старина. Ч. 1. Харьков.
- СТІШОВА, Н., 2017, Українські календарні свята осіннього циклу. К.: ІМФЕ.
- СУМЦОВ, М., 2002, Слобожане. Історико-етнографічна розвідка. Х.: Акта.
- СУШКО, В., 2005, До питання про визначення територіальних меж Слобідської України. Десяті Сумцовські читання: збірник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 150-річчю з дня народження видатного українського вченого, академіка АН України М.Ф. Сумцова, 16 квітня 2004 р. Харків.
- ТРУДЫ этнографическо-статистической экспедиции въ Западно-Русский край, снаряженной Императорскимъ Русскимъ Географическимъ Обществомъ. Юго-Западный отдѣлъ, 2008, 2010, 2011, Матеріали и изследованія собранія д. чл. П. П. Чубинскимъ; изданъ подъ наблюдениемъ д. чл. П. А. Гильтебранта: репринт. вид. В 7 т. Т. 1–7. Відп. за вип. Г. Скрипник. Київ: ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України.
- Ф. 14-5: ІНСТИТУТ мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України. Експедиції. Од. зб. 865. Стішова Н. Польові етнографічні матеріали до теми «Календарні свята осіннього циклу в звичаєво-обрядовій культурі українців», записані у селах Донецької, Харківської, Київської та Запорізької обл. (2003, 2012). 38 арк.

References

- BAHALII, D., 1993, Istoriiia Slobidskoi Ukrainy [History of Slobodsk Ukraine]. Kh.: Delta, 256 [In Ukrainian].
- BINIASHEVSKYI, E., 1968, Ukrainski pysanky [Ukrainian Easter eggs]. K.: Mystetstvo, 45, 85, 86. [In Ukrainian].
- BOPLAN, L., 1832, Opisanie Ukrainy [Description of Ukraine]. Perevod s frantsuzkogo. SPb.: V Tip. Karla Kraiia. [In Russian].
- BORYSENKO, V., 2000, Tradytzii i zhyttiedialnist etnosu: na materialakh sviatkovo-obryadovoi kultury ukrainsiv [Traditions and life of the ethnic group: based on materials from the festive and ritual culture of Ukrainians]. K.: Uniserv, 190. 180. [In Ukrainian].
- ETNOHRAFICHNYI obraz suchasnoi Ukrainy. Korpus ekspedytsiinykh folklorno-etnohrafichnykh materialiv [Ethnographic image of modern Ukraine. Corpus of expeditionary folklore and ethnographic materials], 2016, Kalendara obriadovist. T. 6, Holov. redaktor H. Skrypnyk. Kyiv: IMFE im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy [In Ukrainian].

- F. 14-5: INSTYTUT mystetstvoznavstva, folklorystyky ta etnologii im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy. Ekspedytsii. Od. zb. 865. Stishova N. Poliovi etnohrafichni materialy do temy «Kalendarni svyata osinnoho tsyklu v zvychayevo-obryadoviy kulturi ukrayintsiv» [Field ethnographic materials on the topic «Calendar holidays of the autumn cycle in the customs and ritual culture of Ukrainians»], zapysani u selakh Donetskoï, Kharkivskoï, Kyievskoï ta Zaporizkoï obl. (2003, 2012). 38 ark. [In Ukrainian].
- HNATIUK, V., 1912, Pokhoronni zvychai i obriady [Funeral customs and rituals]. Etnohrafichniy zbirnyk. Lviv, T. XXXI–XXXII. 131–424. [In Ukrainian].
- IVANOV, V., 1898, Zhizn i tvorchestvo krestian Kharkovskoï gubernii. Starobelskii uiezd. Ocherk po etnografii kraia. [Life and creativity of peasants of Kharkiv province. Starobel district. Essay on ethnography of the region]. Pod red V.V. Ivanova. Kh., T. 1. [In Russian].
- KRYMSKYI, Ah., 1928, Zvynohorodshchyna z pohlyadu etnohrafichnoho ta dialektolohichnoho [Zvenigorod region from an ethnographic and dialectological point of view]. K., Ch. 1. 193–194. [In Ukrainian].
- KUROCHKIN, O., 2022, Rizdviani vertep: shliakhy istorychnoi transformatsii [Christmas Nativity Scene: Paths of Historical Transformation]. K.: Vyd-vo Lira-K. [In Ukrainian].
- KUZELIA, Z., 1908, Viruvannia ukrainskoho narodu [Beliefs of the Ukrainian people]. K. [In Ukrainian].
- MANZHURA, I., 1890, Skazki, poslovitsy i t. p., zapisannyye v Yekaterinoslavskoï i Kharkovskoï guberniiakh [Fairy tales, proverbs, etc., recorded in Ekaterinoslav and Kharkiv provinces]. Sb. Kharkovsk. istor.-filol. obshch. Kh., T. 2 [Russian].
- MILORADOVICH, V., 1897, Narodnyie obriady i pesni Lubenskogo uiezda Poltavskoï gubernii, zapisannyye v 1888–1895 gg. [Folk rites and songs of the Lubensky district of the Poltava province, recorded in 1888–1895]. Sb. KHIFO. Kh., T. 10. [Russian].
- MOCHULSKII, 1850, Voiennno-statisticheskoe obozreniie Kharkovskoï gubernii [Military and statistical review of the Kharkov province]. [In Russian].
- PASSEK, V., 1834, Putevyie zapiski, Vadima [Vadym's travel notes]. M., 113–155. [In Russian].
- POTEBNIA, O., 1883, 1887, Obiasneniia malorusskikh i srodnykh narodnykh pesen [Explanations of Little Russian and related folk songs]. T. 1. Varshava; t. 2. Varshava [In Russian].
- POTEBNIA, O., 1865, O mificheskomykh znachenii nekotorykh obriadov i poverii [About the mythical meaning of some rituals and beliefs]. Kh. [In Russian].
- RENDIUK, T., 2025, Etnokulturnyi chynnyk formuvannia ta zberezhennia identychnosti naselennia ukrainsko-rosiiskoho pohranychchia: istoryko-etnohrafichni aspekty (na prykladi Slobozhanshchyny). Materialy do ukraiinskoi etnologii [Ethnocultural factor in the formation and preservation of the identity of the population of the Ukrainian-Russian border region: historical and ethnographic aspects (on the example of Slobozhanshchyna)]. Vyp. 24(27). 42–55. [In Ukrainian].
- SKLIAR, V., 2008, Etnichni sklad naselennia Ukrainy 1959–1989 rr.: etnomovni naslidky rosiishchennia [The ethnic composition of the population of Ukraine 1959–1989: ethnolinguistic consequences of Russification]. K.: Vyd. tsentr «Prosvita». [In Ukrainian].
- SREZNEVSKII, I., 1833, Zaporozhskaia starina [Zaporozhian old times]. Ch. 1. Kharkov. [In Russian].
- STISHOVA, N., 2017, Ukrainski kalendarni sviata osinnoho tsykly [Ukrainian calendar holidays of the autumn cycle]. K.: IMFE. [In Ukrainian].
- SUMTSOV, M., 2002, Slobozhane. Istoryko-etnohrafichna rozvidka [Slobozane. Historical and ethnographic exploration]. Kh.: Akta, 282 [In Ukrainian].
- SUSHKO, V., 2005, Do pytannia pro vyznachennia terytorialnykh mezh Slobidskoï Ukrainy [On the issue of determining the territorial borders of Slobodsk Ukraine]. Desiati Sumtsovski chytannia: zbirnyk materialiv Vseukraiinskoi naukovoï konferentsii, prysviachenoï 150-richchii z dnia narodzhennia vydatnoho ukraiinskoho vchenoho, akademika AN Ukrainy M. F. Sumtsova, 16 kvitnia 2004 r. Kharkiv [In Ukrainian].
- TRUDY etnohraficheskoi-statisticheskoi ekspeditsii v Zapadno-Russkii kraï, snariazhennoi Imperatorskim Russkim Heohraficheskym Obshchestvom [Works of the ethnographic and statistical expedition to the Western Russian region, equipped by the Imperial Russian Geographical Society]. Yuho-Zapadniy otdel, 2008, 2010, 2011, Materialy i izsledovannia sobrannia d. chl. P. P. Chubinskim; izdan. pod nabliudeniem d.; chl. P. A. Hildebrandta: reprint. vyd. V 7 t. T. 1–7. Vidp. za vyp. H. Skrypnyk. Kyiv: IMFE im. M. T. Rylskoho NAN Ukrainy [In Russian].

До проблеми збереження традиційної календарної звичаєво-обрядової культури українців на Слобожанщині (за матеріалами фольклорно-етнографічних досліджень)

Актуальність. Дослідження присвячене збереженню традиційної звичаєво-обрядової культури календарних свят українців Слобожанщини в умовах глобалізації та викликів сьогодення. Нині, коли триває широкомасштабна агресія росії проти України, набуває особливого значення збереження національної спадщини як маркера української ідентичності. Ця проблема для сучасного суспільства є надзвичайно актуальною та надто вагомим під час російсько-української війни.

Метою дослідження стало вивчення традиційної календарної звичаєво-обрядової культури слобожан за писемними й архівними джерелами, науковими працями та матеріалами власних польових записів, фіксованих від респондентів у Донецькій і Харківській областях, а також визначити стан збереження традиційної звичаєво-обрядової культури календарних свят українців на Слобожанщині.

Методи. Представлена робота ґрунтується на принципах наукового пізнання, застосовуючи загальнонаукові методи – історизму, узагальнення, системний підхід до комплексного вивчення. Водночас використано емпірично-теоретичний метод для висвітлення достовірного аналізу теми в єдиному смисловому цілому та методи безпосереднього спостереження, інтерв'ювання та аудіофіксації польового етнографічного матеріалу для з'ясування сучасного стану календарної обрядовості в досліджуваному історико-етнографічному регіоні.

Результати. Проаналізовано стан збереження святкової звичаєво-обрядової культури слобожан (храмові свята, поминальні мотиви, розважально-ігрові традиції), а також представлено спільні та відмінні риси в порівнянні з іншими регіонами України. Цінність проведеного дослідження в регіонах Слобожанщини полягає в автентичності та достовірності записів, які є важливим джерелом для широкого кола вчених-етнологів і фольклористів. Матеріали фольклорно-етнографічної експедиції розміщено у фундаментальній багатотомній праці «Етнографічний образ сучасної України» та «Етнографічний образ українців зарубіжжя», періодичних фахових виданнях, збірниках наукових праць та ін.

Висновки. Відтак, звичаєво-обрядова культура календарних свят Слобожанщини – це краще надбання національної культури, яку народ плекав протягом століть. Однак, досліджуючи звичаєво-обрядову культуру Слобожанщини, ми дійшли висновку, що її архаїчний пласт (ідеться про давні форми) в регіоні збережений недостатньо. Спогади респондентів переважно спиралися на перекази попередніх поколінь родини. Рідко хто особисто брав участь в обрядодіях, дотримувався давніх традицій. Однак певна звичаєво-обрядова культура існує і донині. Зібраний нами багатий і цінний фольклорно-етнографічний матеріал у Донецькій і Харківській областях України є важливим для представлення національної ідентичності регіону, доповнює скарбницю звичаєво-обрядової культури слобожан і демонструє спільність традицій єдиного народу. Сподіваємося, що зібраний нами фольклорно-етнографічний матеріал, окрім своєї безперечної цінності як важливого наукового джерела, і надалі матиме прикладне значення, зокрема при укладанні етнографічних і лінгвістичних атласів, різних тематичних праць і під час підготовки лекційних курсів для студентів та аспірантів.

Ключові слова: календарні свята, звичаєво-обрядова традиційна культура, ідентичність, Слобожанщина, Україна.

Nataliia Stishova, Candidate of Historical Sciences, M. Rylskyi Institute of Art Studies, Folkloristics and Ethnology National Academy of Sciences of Ukraine.

Наталія Стішова, кандидатка історичних наук, Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6577-2325>

Scopus-Author ID 57877916000

Received: 12.01.2026

Advance Access Published: February, 2026